

ACCIPITE REGULAM FIDEI: SERMONS AFRICANS EN EL PROCÉS CATECUMENAL HISPÀNIC

per Eduardo PIRE MAYOL

RESUM

En el clima de la pregària del matí del Diumenge de Rams, en la litúrgia hispànica es duia a terme el ritu de l'èfeta, mentre que l'entrega del símbol s'inclouïa a la missa del mateix dia. Ambdós anaven acompanyats d'un sermó basat en dos textos de sant Agustí d'Hipona (354-430). En el present article s'analitzen els textos agustinians tal com els recullen les fonts litúrgiques hispàniques: l'antifonari de Lleó, el *Liber ordinum* i l'homiliari toledà. També s'estudien les referències a les celebracions catecumenals hispàniques que fa sant Ildefons de Toledo (607-667) en la seva obra sobre el baptisme.

Paraules clau: litúrgia hispànica, Diumenge de Rams, ritus catecumenals, Agustí d'Hipona, Ildefons de Toledo, antifonari de Lleó, *Liber ordinum*.

ACCIPITE REGULAM FIDEI: AFRICAN SERMONS IN THE HISPANIC CATECHUMENAL PROCESS

ABSTRACT

In the climate of the morning prayer of Palm Sunday, the ephphatha rite was carried out in the Hispanic liturgy, while the presentation of the symbol was included in that day's mass. Both were accompanied by a sermon based on two texts of St Augustine of Hippo (354-430). This paper studies the Augustinian texts as they appear in the Hispanic liturgical sources: the Leon antiphony, the *Liber ordinum*, and the Toledo

homiliarium. A study is also carried out on the references made to the Hispanic catechumenal celebrations by St Ildefonsus of Toledo (607-667) in his work on baptism.

Keywords: Hispanic liturgy, Palm Sunday, catechumenal rites, Augustine of Hippo, Ildefonsus of Toledo, Leon antiphonary, *Liber ordinum*.

INTRODUCCIÓ I PRESENTACIÓ DE LES FONTS

En l'última part del procés catecumenal tenia lloc el ritu de l'èfeta (*ephetatio*) i l'entrega del símbol (*traditio symboli*) als catecúmens, amb rang de *competentes*,¹ que es preparaven per rebre els sacraments de la iniciació cristiana en la nit de Pasqua. Almenys entre els segles VI i XI aquests ritus prebaptismals se celebraven, a Hispània, el Diumenge de Rams; sia per a adults, a l'inici, sia per a infants, en època posterior.² En el present estudi analitzem els sermons, deutors de sant Agustí, d'aquestes dues celebracions catecumenals tal com els recullen les fonts litúrgiques hispàniques: l'antifonari de Lleó, el *Liber ordinum* i l'homiliari toledà. També estudiem les referències a les celebracions catecumenals hispàniques que fa sant Ildefons de Toledo (607-667) en la seva obra sobre el baptisme.

Les principals obres litúrgiques que prendrem en consideració són l'antifonari de Lleó³ (AL) i el *Liber ordinum episcopalis vel maior*⁴ (LOE). L'AL és el manuscrit hispànic conservat amb més descripcions rituals

1. El catecumenat a l'Àfrica als segles IV-V que descriu Agustí distingeix entre *rudes* (aquells que ignoraven la fe), *auditores* o *competentes* (catecúmens iniciats) i neòfits (ja batejats que participen en les catequesis mistagògiques durant l'octava de Pasqua). Cf. AGUSTÍ, *De catechizandis rudibus*, ed. a cura de R. Vander Plaetse *et alii*, Turnhout, Brepols, 1969, col. I. «Corpus Christianorum. Series Latina», núm. 46, p. 121-178.
2. Cf. Jaime SANCHO ANDREU, «Credit?: *Credet*. La confesión de la fe de los padres en el bautismo de niños en el rito hispánico», a *Credere et celebrare: Homenaje al Profesor D. Emilio Aliaga Girbés*, ed. a cura de J. M. Díaz Rodelas, València, Facultat de Teologia San Vicente Ferrer, 2004, col. I. «Series Valentina», núm. 52, p. 473-477.
3. *Antifonario visigótico mozárabe de la catedral de León*, ed. a cura de L. Brou i J. Vives, Madrid, CSIC, 1959, col. I. «Monumenta Hispaniæ Sacra. Serie Litúrgica», núm. 5.
4. *Liber ordinum episcopal*, ed. a cura de J. Janini Cuesta, Abadía de Silos, 1991, col. I. «Studia Silensia», núm. 15.

entre els coneguts (Lleó, Archivo Capitular, ms. 8).⁵ És un preciós còdex datat entre els anys 917 i 970, però – com tots els manuscrits hispànics – fa referència a arquetips i estructures rituals molt més antics.⁶ Hi trobem – a més de les antífones, com el seu nom indica –, més que textos eucològics, rúbriques i monicions; respecte a les oracions, remet al LOE. El tema de la professió de la fe baptismal que ens ocupa al segle *x* – època d'edició del còdex – ja es realitzava amb infants, però seguint l'esquema primitiu de la iniciació cristiana d'adults.⁷

Pel que fa al LOE, fou copiat l'any 1052.⁸ Els testimonis més importants són el de Silos (Silos, Archivo Monástico, ms. 4) i el de San Millán de la Cogolla (Madrid, Real Academia de la Historia, còd. 56).⁹ Estem davant del llibre per a les celebracions pontificals, les pròpies de bisbe;¹⁰ sens dubte és el ritual hispànic més ric en fórmules eucològiques, tant en les de la seva època de composició (segles *vi-vii*) com en les contemporànies al manuscrit (segles *x-xi*). Té alguns elements que revelen que es tracta d'un manuscrit tardà, però que manté la primitiva tradició hispànica amb la fórmula d'obertura i benedicció de la font baptismal, la qual es tancava a l'inici de la Quaresma, o la fórmula interrogativa del símbol de fe: *Credis? Credo*.¹¹ Aquests signes els trobem també en els escrits patristics d'Isidor de Sevilla i d'Ildefons de Toledo.

5. Cf. Germán PRADO PERAITA, «El antifonario mozárabe de León y la ciencia litúrgica», *Ephemerides Liturgicæ*, vol. 43 (1929), p. 534.
6. Cf. Jaime SANCHO ANDREU, «Credis?: Credet...», p. 477.
7. Cf. Tom COX AKELEY, *Christian initiation in Spain c. 300-1100*, Londres, Longman-Todd, 1967, p. 148-151.
8. Així ho afirma el colofó (LOE 1046). Més característiques sobre el manuscrit: *Liber ordinum episcopal*, 15-30; *Hispania vetus: Manuscritos litúrgico-musicales de los orígenes visigóticos a la transición francorromana (siglos IX-XII)*, ed. a cura de S. Zapke, Bilbao, Fundación BBVA, 2007, p. 282-283.
9. Cf. Elisa RUIZ GARCÍA, *Catálogo de la sección de códices de la Real Academia de la Historia*, Madrid, Real Academia de Historia, 1997, p. 315-317.
10. A més d'aquest «pontifical» hispànic trobem també un ritual presbiteral: Silos, Archivo Monástico, ms. 3 (*Liber ordinum sacerdotal*, ed. a cura de J. Janini Cuesta, Abadía de Silos, 1981, coll. «Studia Silensia», núm. 7). El manuscrit 56 de San Millán de la Cogolla (Madrid, Real Academia de la Historia, còd. 56) conté elements dels dos rituals. Cf. *Le liber ordinum en usage dans l'Église wisigothique et mozarabe d'Espagne du cinquième au onzième siècle*, ed. a cura de M. Férotin, A. Ward i C. Johnson, Roma, CLV i Edizioni Liturgiche, 1996, coll. «Bibliotheca Ephemerides Liturgicæ. Subsidia», núm. 83, p. 20-21.
11. Cf. Jaime SANCHO ANDREU, «Credis?: Credet...», p. 473-477.

Amb tot, també farem referència a dos llibres toledans: l'homiliari¹² (Londres, British Museum, ms. add. 30853) i el *Liber mysticus*¹³ (Toledo, Biblioteca Capitular, ms. 35.5).

EL CATECUMENAT HISPÀNIC

Abans d'estudiar les fonts litúrgiques, acudim al testimoni patristic del bisbe sant Ildefons (607-667), qui, en la seva obra sobre el coneixement del baptisme, ens parla del procés catecumenal, les seves parts i les celebracions que corresponen a cada etapa.

L'obra ildefonsiana *De cognitione baptismi* ens mostra, després d'una pregària d'exordi a Jesús com a fill de David (cap. 1), una presentació de la seva metodologia i de la fe trinitària: creació, pecat, encarnació, passió, mort i resurrecció (cap. 2-13). Tot seguit pren com a referència el baptisme de Joan; afirma que era una invitació a la penitència, una preparació per al baptisme de Crist, l'únic que salva i perdona el pecat. La validesa del sagrament no resideix en la bondat o malícia del ministre, ja que és Crist qui bateja (cap. 14-16). Més endavant explica als catequistes com han de presentar la fe (cap. 17-19). Exposa als catecúmens les cerimònies prèvies al baptisme: els exorcismes i la unció.

Descriu i explica el sentit espiritual de la unció – amb oli beneït pel bisbe – i l'èfeta partint d'alguns dels versets de les lectures bíbliques que proposa el *Liber commicus* (LC):¹⁴ Is 49,24-25; 1Pe 2,9; Mc 7,32-34. Per a sant Ildefons, els dits de la mà que Jesús imposa al sordmut en la perícopa de sant Marc – signe que repeteix el bisbe unguint amb oli els competents – representen la diversitat de dons i gràcies espirituals, i l'èfeta serveix per

12. *Liber comicus sive lectionarius missæ quo Toletana Ecclesia ante annos mille et ducentos utebatur*, ed. a cura de G. Morin, Maredsous, Desclée de Brouwer, 1893, coll. «Anecdota Maredsolana», núm. 1.
13. *Liber mysticus de Cuaresma y Pascua (Cod. Toledo, Bibl. Capit. 35.5)*, ed. a cura de J. Janini Cuesta, Toledo, Instituto de Estudios Visigótico-mozárabes, 1980, coll. «Serie Litúrgica. Fuentes», núm. 2.
14. *Liber commicus*, ed. a cura de J. Pérez de Urbel i A. González y Ruiz-Zorrilla, vol. 1, Madrid, CSIC, 1950, coll. «Monumenta Hispaniæ Sacra. Serie Litúrgica», núm. 2, p. 313-315.

deixar anar la llengua del malalt i obrir-li l'oïda per anunciar amb força la lloança i amor al Redemptor.¹⁵

Així s'acaba l'etapa del catecumenat i comença la dels *competentes* o *petentes* units (cap. 30), als quals ensenya l'estructura i la naturalesa del símbol (cap. 31-35). Ildefons no especifica el dia de l'entrega del símbol, però sí que diu que se celebri després de la unció, és a dir, el Diumenge de Rams. Pren, per tant, la tradició de sant Isidor de Sevilla (556-636), el qual afirmava que aquesta *traditio* es duia a terme el diumenge previ a Pasqua, anomenat Diumenge de Rams.¹⁶

Els capítols 33-35 presenten el sentit de la paraula *símbol* com a pacte i coneixement de la fe que assenyala o indica alguna cosa desconeguda, d'aquí el sentit d'aprendre'l de memòria i no deixar-lo mai per escrit (*disciplina arcani*). Es retorna o es repeteix el símbol de fe ja memoritzat (*redditio symboli*) el dijous que precedeix la Pasqua per arribar dignament al naixement pel baptisme pasqual.¹⁷

Sant Ildefons explica un per un els articles de la fe continguts en el símbol i les Escriptures (cap. 36-96), el pas dels israelites pel mar Roig guiats per Moisès com a analogia dels ritus i la unció baptismal (cap. 97-127) i la imposició de la mà i la crismació –sagrament de la confirmació (cap. 128-131)–, unció invisible de l'Esperit Sant.¹⁸ En la lluita contra el mal, el cristià necessita la força i la protecció de la pregària, per això Ildefons comenta el parenostre (cap. 132-135) i explica el sagrament

15. Cf. SANT ILDEFONS DE TOLEDO, *La virginidad perpetua de Santa María. El conocimiento del bautismo. El camino del desierto*, ed. a cura de V. Blanco García i J. Campos Ruiz, Madrid, BAC, 1971, col·l. «BAC Normal», núm. 320, p. 266.

16. Aquest tractat del bisbe Isidor és la primera referència occidental a la commemoració de l'entrada del Senyor a Jerusalem aquest dia, i també el testimoni concret de la *traditio symboli*: «*Dies palmarum ideo celebratur quia in eo Dominus et Salvator noster, sicut propheta cecinit, Hierusalem tendens asellum sedisse perhibetur. Tunc gradiens cum ramis palmarum multitudo plebium obviam ei clamaverunt: Hosanna... Hoc autem die symbolum competentibus traditur propter confinem dominicæ paschæ solemnitate ut, quia iam ad dei gratiam percipiendam festinant, fidem quam confiteantur agnoscant*». ISIDOR DE SEVILLA, *De ecclesiasticis officiis*, ed. a cura de C. M. Lawson, Turnhout, Brepols, 1989, col·l. «Corpus Christianorum. Series Latina», núm. 113, p. 31.

17. Cf. SANT ILDEFONS DE TOLEDO, *La virginidad perpetua...*, p. 274.

18. Cf. Gabriel RAMIS MIQUEL, «El Espíritu Santo en el "liber de cognitione baptismi" de Ildefonso de Toledo», a *Spiritus spiritalia nobis dona potenter infundit. A proposito di tematiche liturgico-pneumatologiche: Studi in onore di Achille M. Triacca, sdb*, ed. a cura d'E. Carr, Roma, Centro Studi Sant'Anselmo, 2005, col·l. «Studia Anselmiana», núm. 139, p. 441.

eucaríctic (cap. 136-138). Acaba el seu tractat amb uns capítols de tipus mistagògic: són una invitació als neòfits a viure tot despullant-se de les túniques blanques del baptisme (*albas tollendas*).¹⁹

Aquest tractat del coneixement del baptisme és més que una catequesi sobre la iniciació cristiana, ja que és també una exegesi bíblica i litúrgica; es barregen tots dos elements al llarg del text. La interpretació de les Escriures i l'explicació doctrinal del bisbe sempre s'imposen a la simple instrucció catequètica, que en aquesta obra sembla donar-se per assumida.

Dins l'obra, com en les homilies del bisbe i doctor sant Agustí d'Hipona (354-430), la regla de la fe baptismal i la resposta singular i personal — *credo* — són elements essencials de la iniciació cristiana. Així doncs, el pas de catecumen a competent a través del lliurament del símbol i la unció prebaptismal el Diumenge de Rams és l'últim gran pas — íntimament unit a la professió de fe de dijous (*redditio symboli*) — en l'itinerari cap al baptisme pasqual.

HOMILIA PER AL RITU DE L'ÈFETA

En les fonts litúrgiques, el ritu de l'èfeta i la unció només es troba a l'AL. Segons recull aquest llibre litúrgic, l'ofici hispànic de matines, que tenia lloc abans que sortís el sol, quedava interromput pels ritus prebaptismals propis d'aquesta jornada després de la segona antifona (*Remiscentur et convertentur ad Dominum*) i fins a l'antifona de càntic (*Effundam super vos aquam*).²⁰ Recollint totes les dades que trobem a l'antifonari, descobrim que els ritus que es desenvolupen durant la matinada del diumenge previ a la Pasqua són: benedicció de l'oli a la sagristia/*sacrarium* (triple alenada, exorcisme i benedicció de l'oli per part del bisbe), processó de la sagristia al cor (amb antifona i responsori), triple exorcisme diaconal, proclamació de la Paraula (*Prophetia, Apostolus, Evangelium*),²¹ triple exorcisme episcopal mirant a Occident i amb el senyal de la creu, tres exorcismes per part dels diaques i la resta de clergues, senyal de la creu per part del bisbe i

19. Cf. SANT ILDEFONS DE TOLEDO, *La virginidad perpetua...*, p. 376-378.

20. AL 152r-153r.

21. Is 49,22-26; 1Pe 1,25-2,10; Mc 7,31-37. Són els textos que veiem tant al LC com a l'obra ildefonsiana analitzada més amunt. Cf. *Liber commicus*, p. 313-315.

preveres, triple unció amb l'oli beneït, imposició de mans acompanyada de tres pregàries i el sermó.

D'aquest últim element només trobem l'incipit a l'AL. Tot amb tot, és un text conservat en l'homiliari toledà²² que depèn del sermó 59 de sant Agustí d'Hipona als competents sobre el parenostre (*Filioli, quum baptizati fueritis*).²³ Descobrim que l'hispanic és un text de tipus exhortatiu i que recull una part de la teologia agustiniana sobre la pregària del Senyor:

Filioli quum baptizati fueritis, tenete vitam bonam in præceptis Dei; ut baptismum vestrum custodiatis usque in finem. Non vobis dico quia sine peccato hic vivere peteritis; sed sunt peccata venialia, sine quibus non est ista vita. Propter omnia peccata baptismum inventum est. Propter levia peccata sine qui quibus esse non possumus oratio data est. Quid habet oratio? «Dimitte nobis peccata nostra sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.» Semel abluimur baptisate, quotidie abluimur oratione. Sed nolite illa committere pro quibus necesse sit ut a Christi Corpore separemini; quod absit a vobis. In baptismo omnia debita nostra, id est, peccata prorsus omnia dimittuntur nobis; sed quia nemo hic potest vivere sine peccato, et si non magno crimine unde separetur ab illo pane, tamen nemo potest sine peccatis esse in hac terra, et non possumus accipere nisi unum baptismum semel. In oratione accipimus unde quotidie lavemur ut nobis peccata nostra quotidie dimittantur, sed si facimus quod sequitur: «sicut et nos dimittimus debitoribus nostris».

Itaque, fratres mei, moneo vos: filii Dei eritis non cuiuscumque hominis magni. Numquid dignatur aliquem vestrum affiliare comes vester? Divina gratia omnes filios fecit. Ergo quia quotidie dicturi estis etiam post baptismum et magis post baptismum; non enim orabitis hanc orationem nisi post baptismum. Moneo vos, in Dei gratia filios meos et sub illo Patre fratres meos, moneo vos ut aliquis offendit et peccat in vos et venit et confitetur et petit a vobis ut ignoscatis illi, continuo ex corde dimittatis, ne vobis a Deo veniam venientem vos

22. Cf. *Liber comicus sive lectionarius missæ quo Toletana Ecclesia...*, p. 411; Germán PRADO PERAITA, *Textos inéditos de la liturgia mozárabe*, Madrid, Centro de Estudios Históricos, 1926, p. 37-39.
23. Cf. AGUSTÍ D'HIPONA, *Sermons pour la Pâque*, ed. a cura de S. Poque, Paris, Cerf, 2003, coll. «Sources Chrétiennes», núm. 116, p. 186.

prohibeatis. Si enim non dimittitis vos nec ille dimittet vobis. Et hoc vobis dicit Deus: Iuste a me petitis veniam qui peccare non possum et, cum in me peccatum nullum possit inveniri, tamen ignosco et vos non vultis ignoscere. Ecce concedo, nolite ignoscere. Agite ergo ut non in vobis inveniam quod cogar vindicare. Licet tibi vindicari de homine qui te offendit et veniam petit. Inimicus fuit; sed petendo veniam frangit inimicitias. Sed nolo, inquis, vindicari volo. Observa ne quis vindicetur. Vindicari vis peccatum, homo qui habes peccatum. Vide ne in te vindicet in quo non potest inveniri peccatum. Ergo et hoc in ista vita petimus: quia hic possunt dimitti, ubi possunt peccata; in illa autem vita non dimittuntur quia nec habentur; homines sumus. Paulo plus locutus sum. Quærite primum regnum Dei et iustitiam eius et hæc omnia apponentur vobis. Præstet ipse qui vivit. Amen.²⁴

Després de l'exhortació inicial a la gràcia que viuran els catecúmens a partir del baptisme, l'homilia pren un to realista, i és que l'home no pot viure sense el pecat. El text distingeix entre el pecat mortal i el venial: el mortal és evitable, el venial ens acompanya sempre per la nostra condició humana i, per això, lliure. El sagrament baptismal es rep un cop a la vida, en canvi la lloança és diària. El baptisme perdona tots els pecats, en l'oració dominical demanem que se'ns deslliuri dels pecats venials i d'altres mals — no oblidem que aquest sermó africà es troba en el context de l'entrega de la pregària dominical, del parenostre. L'oració habitual ens serveix de sacrifici de lloança per al perdó d'aquests pecats diaris. Els pecats greus, en canvi, han d'evitar-se, ja que ens separen del *Corpus Christi*, de l'Església.

El text toledà, deutor de sant Agustí, insisteix en la necessitat de reconèixer-nos fills adoptius de Déu pel baptisme, i en les responsabilitats que això comporta. Hem de perdonar aquells que ens ofenen per la lògica de la gràcia: Déu ens perdona sempre i de qualsevol tipus de pecat o culpa; com a fills adoptius seus, també nosaltres hem de perdonar. L'homilia té una cloenda de caire escatològic: recorda que hem de perdonar mentre tinguem a prop la realitat del pecat. En el món futur, en la presència de Déu, no podrem pecar ni tampoc perdonar; per tant, hem d'estar en pau amb Déu, amb els altres i amb nosaltres mateixos en aquesta vida per tenir accés a la vida eterna.

24. Germán PRADO PERAITA, *Textos inéditos...*, p. 37-39.

HOMILIA PER A L'ENTREGA DEL SÍMBOL

La *traditio symboli*, l'entrega del símbol, tenia lloc durant la missa del mateix dia, el Diumenge de Rams, tal com hem vist en l'obra patristica isidoriana i ildefonsiana. Pel que fa al testimoni litúrgic, el trobem en les diverses fonts. En el LOE i l'AL, aquesta entrega, amb el seu sermó, es feia després de l'evangeli (LOE 350; AL 154r), mentre que a Toledo tenia lloc entre les lectures històrica i apostòlica (T 35.5 516-520). El text homilètic pròpiament dit es troba recollit al pontifical hispànic de Silos i al místic toledà. Ambdós textos són deutors de l'inici d'un sermó del bisbe africà: *Sermo ad catechumenos de symbolo*.²⁵

Gairebé no trobem diferències entre els textos de les tradicions hispàniques A (AL, LOE) i B (T 35.5). L'única destacable entre el sermó agustiniana i les recensions hispanes és la conseqüència del fet que el catecumen s'oblidi del text, element central sobre el qual gira el sermó. En Agustí, la conseqüència de no recordar el símbol seria menysprear la diligència amb la qual ha estat ensenyat, mentre que en la tradició hispànica recollida pels manuscrits de Silos i de Toledo l'oblit és conseqüència de no poder llegir el text del símbol, ja que es grava en la memòria, però no s'escriu (*disciplina arcani*). Tenint en compte aquesta diferència, per a l'estudi prenem com a referent el text del pontifical de Silos i fem una breu referència al context celebratiu en què es troba inserida aquesta entrega.

Abans de la missa té lloc la celebració en la qual es commemora l'entrada del Senyor a Jerusalem i es beneeixen els rams. Seguidament es passa a la litúrgia de la Paraula, tal com en donen fe la resta de fonts hispàniques. En el LOE apareixen únicament els incipits de les lectures –sense la citació completa del capítol bíblic– i coincideixen amb les del formulari *ad missam* del LC.

Post hæc legitur LECTIO EXODI: Suscepi vos.²⁶

Deinde PSLM: Venite filii.²⁷

25. AGUSTÍ, *Sermo ad catechumenos de symbolo*, ed. a cura de R. Vander Plaetse et alii, Turnhout, Brepols, 1969, coll. «Corpus Christianorum. Series Latina», núm. 46, p. 185-199.

26. Ex 19,4-5; Dt 5,32-33; 6,2-3.12-18; 4,20.2-4; 10,17-21; 11,16-22; 30,3-5; 28,10-11.

27. Ps 33,12.2-4.6.23.9.

Postque APOSTOLUM: Karissimi, qui dicit se.²⁸

Deinde EVANGELIUM: Proximum erat.²⁹ Atque post legitur hic sermo, cum symbolo apostolico (LOE 346-349).

Després de la lectura històrica del Deuteronomi – amb dos versets d'introducció provinents del llibre de l'Èxode –, que insisteix en l'aprenentatge en la memòria i el cor de la Llei, es proclama el salm 33. És una invitació com la d'un pare al seu fill, d'un mestre al seu deixeble o un savi ancià a un jove inexpert. És de contingut querigmàtic i conté tres normes morals: contra el pecat de la llengua, una invitació a fugir del mal i fer el bé, i la recomanació de cercar en tot la pau.³⁰ Té una relectura baptismal de purificació del pecat per a la salvació i l'alliberament. Aquest salm es troba íntimament lligat als ritus catecumenals. Així com el verset 9 i següents (*Gustate et videte*) es troben units al cant hispànic *ad accedentes*, així també, en diverses tradicions litúrgiques (hispànica i ambrosiana) es fa servir una selecció de versets, com el 12, en l'àmbit catecumenal: *Venite filii audite me*.³¹ Després de la lectura apostòlica i l'evangeli de la unció a Betània *sex dies ante Paschæ* (el propi d'aquest dia en les tradicions litúrgiques hispànica i ambrosiana com a hereves de l'aspecte cronològic de la litúrgia de Jerusalem), té lloc l'entrega del símbol que analitzarem. Per entendre el sentit profund de la *traditio*, cal veure breument què té lloc després d'aquesta transmissió. Així, apareixen dues rúbriques: la que

28. 1Io 2,9-17.

29. Io 11,55-12,13.

30. Aquest salm entrà en la litúrgia cristiana des dels seus inicis. Cf. Gianfranco RAVASI, *Il libro dei Salmi: Commento e attualizzazione*, vol. 1: *Salmi 1-50*, Bolonya, EDB, 1985, p. 620-623.

31. Pel que fa a la presència del *Venite filii* en la litúrgia ambrosiana: Norberto VALLI, «La celebrazione del Battesimo tra IX e XIV secolo, nel rito ambrosiano», a *Ricerche storiche sulla Chiesa Ambrosiana*, vol. 19, Milà, Centro Ambrosiano di Documentazione e Studi Religiosi, 2001, coll. «Archivio Ambrosiano», núm. 86, p. 32-34. L'autor posa en relleu, tot citant P. De Puniet, que aquest text es feia servir per a l'entrega del símbol ja en temps de Cassiodor. Així mateix, apareix en el dissabte *in traditione symboli: Manuale Ambrosianum ex Codice sæc. XI*, ed. a cura de M. Magistretti, Milà, Ulrico Hoepli, 1904, p. 169-170 (*Sabbato V in traditione symboli*). Encara avui, a l'Ofici de lectura del dissabte *in traditione symboli* es fa servir aquest text (Ps 33,12.2.3) com a responsori entre la lectura bíblica i la patristica. Cf. *Liturgia delle Ore secondo il rito della santa Chiesa Ambrosiana riformata a norma dei decreti del Concilio Vaticano II e promulgata dal cardinale Carlo Maria Martini arcivescovo di Milano*, vol. II: *Dalla Prima Domenica di Quaresima al Sabato Santo*, Milà, Centro Ambrosiano di Documentazione e Studi Religiosi, 1983, p. 1014.

indica que es canti *Laudes* i *Sacrificium* i la que descriu com continua el desenvolupament ritual de la celebració. Aquesta segona i última rúbrica del formulari deixa entreveure una possible entrega de l'oració dominical. S'ha fet entrega solemne del símbol apostòlic després de l'evangeli, i per això no es torna a recitar en el seu lloc habitual en l'àmbit hispànic.³² S'especifica que avui tots reciten la pregària dominical, bo i tenint present que els ja competents participen en tota la celebració eucarística:

Deinde dicuntur LAUDES. Postquæ SACRIFICIUM. In prima quoque petitione missæ dicendum est: Agie, Agie, Agie, Domine Deus. Et quando Nomina Offerentium recitantur, respondendum est a clero. Hoc solum custoditur, ut Symbolum non dicatur Oratio vero dominica ab omnibus sicut cotidie recitatur et missa legitime celebratur (LOE 351-352).

Passant ara al sermó hispànic per a l'entrega del símbol, podem afirmar que el seu contingut se sintetitza en els següents punts: el símbol és la regla de la fe i la protecció del creient, només s'escriu en la memòria, ha d'ésser proclamat sempre que sigui realment cregut. El text apostòlic no és només el símbol de fe, sinó que és també la regla de fe.³³ El símbol ens diu quin és el contingut de la veritable fe a la qual cal unir-se, de tal manera que els qui no estan d'acord amb aquesta regla o norma de fe no poden dir-se cristians:

Karissimi, accipite regulam fidei, quod Symbolum dicitur; et cum acceperitis, in corde scribite et cotidie dicite apud vosmetipsos. Antequam dormiatis, antequam procedatis, vestro Symbolo vos munite. Symbolum enim nemo scribit ut legi possit; sed ad recensendum, ne forte deleat oblivio quod non tradidit lectio. Sit vobis codex vestra memoria. Quod audituri estis, hoc credituri; et quod credituri, hoc etiam lingua reddituri. Ait enim Apostolus:

32. Sobre la professió de fe en la missa hispana: Jordi PINELL PONS, «Credo y comunión en la estructura de la misa hispánica según disposición del III Concilio de Toledo», a *Concilio III de Toledo: XIV Centenario. 589-1989*, Toledo, Arzobispado de Toledo, 1991, p. 333-342; Lukasz CELIŃSKI, *I riti che seguono l'anafora nella messa in Occidente: Studio di liturgia comparata*, Zuric, Lit Verlag, 2020, coh. «Theologia mundi ex urbe. Römische Studien/Roman Studies», núm. 4, p. 23-38.
33. Per tal d'aprofundir en aquest concepte agustinianà: Mario MENDOZA RÍOS, «La "regula fidei" en la teología de san Agustín», *Estudio Agustiniano*, vol. 27 (1992), p. 3-32.

«Corde creditur ad iustitiam, oris autem confessio fit ad salutem» (LOE 350).

La fórmula ha de servir de protecció. La regla de fe no es pot escriure en paper, sinó només ésser inscrita en el cor; per això el símbol no s'ha de llegir, sinó repetir-lo perquè quedi gravat en la memòria i així es recordi sempre.³⁴ El procediment és el mateix que el dels israelites quan repetien el text de la Llei per recordar-la a fi de practicar-la (Dt 6,7; 11,19).³⁵ A més de regla, el símbol de fe és també un signe que protegeix i defensa tots aquells que el professen. El catecumen ha de protegir-se amb el signe de la fe en totes les seves accions, per petites que siguin. La fe és la cuirassa que auxilia contra l'heretgia. S'insisteix en la literalitat del símbol, ja que la professió incorrecta allunyaria el creient de l'Església.

El text homilètic afirma que el símbol de la fe no s'escriu perquè pugui ser llegit, sinó que cal repetir-lo constantment per tal que no s'oblidi. Mai s'ha d'escriure físicament, sinó en la memòria. Seguint la norma paulina (Rm 10,10), la norma de fe, el símbol, s'ha de retenir en el cor, per proclamar-la després amb la boca.³⁶ El recorregut que ha de fer el creient, segons marca el sermó, és: escoltar el símbol, creure'l i proclamar-lo amb la vida. Entren en joc l'oïda, per escoltar; la ment i el cor, per creure, i la boca, per proclamar.³⁷ La proclamació ritual la fa el catecumen competent durant la *redditio symboli* – restitució, repetició del símbol – que té lloc el Dijous Sant. Malgrat tot, el sentit d'anunci o publicació va, evidentment, més enllà del signe celebratiu: tota la vida del batejat ha d'esdevenir una confessió i un anunci de la vida cristiana, una vida d'acord amb la fe professada. El text homilètic repeteix i exhorta els competents perquè aprenguin el text:

34. Heus ací la pedagogia d'aquesta entrega que es repeteix tres vegades.
35. De fet, la lectura històrica d'aquest dia, que trobem al LC i a l'AL (centó de textos del llibre del Deuteronomi amb la introducció d'Èxode 19), insisteix en l'aprenentatge i l'acompliment de la Llei. Cf. *Liber commicus*, p. 316-317.
36. Una reminiscència d'aquesta norma paulina la trobem en la monició que introdueix la professió de fe en la missa diària hispanomossàrab: *Fidem quam corde credimus* (Rm 10,10). Aquest text el recull l'*Ordo missæ* n. 36. Cf. *Liber offerentium*, 75.
37. Ens adonem que aquests tres òrgans físics entren en joc en el procés catecumenal. Durant els ritus catecumenals que es duen a terme en la pregària del matí del Diumenge de Rams es fa el senyal de la creu i s'ungeixen les orelles i la boca, fent-se ressò de l'evangeli del sordmut (Mc 7,31-37) que s'ha proclamat prèviament. Cf. AL 153r.

Hoc enim Symbolum quod credituri estis et reddituri. Signate ergo vos et respondite. [...] Ut facilius memoriæ vestræ possint inhærere quæ dicta sunt, textuum Symboli ordinemque repetamus: Credo in Deum Patrem omnipotentem. Tertio quoque textum Symboli recenseamus; ut qui ad fidem divinæ Trinitatis Symbolus in se continet, ipse numerus repetitionis cum sacramento conveniat Trinitatis: Credo in Deum Patrem omnipotentem (LOE 350).

La fórmula del símbol es repeteix tres vegades. Abans de cada repetició trobem l'exhortació del bisbe a fer el senyal de la creu i una breu monició que sempre insisteix en el fet de la memorització del text: gravat al cor i no per escrit. A la tercera monició es juga amb el sentit de la triple repetició del símbol com a imatge de les tres hipòstasis divines. Es repeteix tres vegades, a fi que el símbol, expressió de la fe en Déu, unitat de substància i trinitat de persones, es manifesti com a sagrament de la fe trinitària.

Credo in Deum Patrem omnipotentem.

Et in Iesum Christum Filium eius unicum, Deum et Dominum nostrum. Qui natus est de Spiritu Sancto et Maria Virgine. Passus sub Pontio Pilato, crucifixus et sepultus. Descendit ad inferna. Tertia die resurrexit vivus a mortuis. Ascendit in cælos, sedet ad dexteram Dei Patris omnipotentis. Inde venturus iudicare vivos et mortuos.

Credo in Sanctum Spiritum. Sanctam Ecclesiam Catholicam. Remissionem omnium peccatorum. Carnis huius resurrectionem, et vitam æternam. Amen (LOE 350).

El text de la professió de fe baptismal que recull el LOE és el propi d'Hispania als segles VI-XI. En general, és el mateix text que es troba a la resta d'Occident, on conviuen diverses recensions o accents dogmàtics marcats, sobretot, per les heretgies presents en cada context eclesial.³⁸ L'element més significatiu de la versió hispànica fa referència a la resurrecció final: *carnis huius resurrectionem*. La professió de fe assegura

38. Cf. *El Magisterio de la Iglesia: Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, ed. a cura de H. Denzinger i P. Hünermann, Barcelona, Herder, 2017, p. 13-30; John Norman Davidson KELLY, *Primitivos credos cristianos*, Salamanca, Secretariado Trinitario, 2016, p. 203-219.

que la carn que haurà de ser glorificada, ressuscitada el darrer dia, és la mateixa que viu en el món present. En l'article cristològic també destaca, respecte al símbol de sant Ambròs de Milà, sant Agustí o el romà antic, que no es fa referència a la mort de Crist, sinó només a la seva passió, crucifixió i sepultura. Es tracta del mateix cas trobat a Aquileia o a Ravenna amb els escrits dels bisbes Rufí i Pere Crisòleg,³⁹ en el context del patripassianisme.

Després de la tercera repetició, el bisbe acaba el sermó amb una exhortació: insisteix que el símbol és *regulam fidei*; un cop memoritzat i assumit, cal retenir-lo sense vacillar, ja que si aparegués el dubte, ni que fos en algun punt, es posarien en perill els fonaments de la fe i l'ànima quedaria desprotegida.

Hanc sanctæ fidei regulam, quam vobis nunc tradidit sancta mater Ecclesia, firmissima mentis vestræ retinete sententia, nec aliquis in corde vestro dubitationis scrupulus oriatur. Quia si, quod absit, in hoc vel tenuiter dubitanter, omne fidei fundamentum subruitur, et animæ periculum generatur (LOE 350).

La fe provoca que l'home no arribi mai a aprofundir i comprendre els misteris; tanmateix, cal creure. En això consisteix l'acte de fe, creure en coses que no es comprenen. Déu és qui concedeix la llum per poder creure en el símbol que s'ha lliurat, regla de fe que dona la seguretat que hom està en la recta doctrina, demostrada en les obres de cada dia per tal d'assolir la vida eterna. És una explicació de la regla de la fe, però sobretot una invitació a memoritzar-la, amb l'ajuda de Déu, per tal que el text no sigui copiat ni revelat als qui no formen part de l'Església, ja que es tracta del tresor amb més valor.

Et ideo si aliquem vestrum inde quippiam movet, sibi reputet quia hoc intelligere non possit; vera tamen esse credat ista omnia quæ audivit. Deus autem omnipotens ita cor vestrum illuminet, ut credendo et intelligendo quæ diximus, et fidem rectam custodiatis, et sanctis operibus fulgeatis; ut per hæc ad beatam vitam pervenire possitis. Ipso auxiliante, qui in Trinitate unus Deus gloriatur in sæcula sæculorum. Amen (LOE 350).

39. Cf. PERE CRISÒLEG, *Sermones I-LXII bis*, ed. a cura d'A. Olivar Daydí, Turnhout, Brepols, 1975, coll. «Corpus Christianorum. Series Latina», núm. 24, p. 314-355.

APUNTS CONCLUSIUS

Tant en el sermó que acompanya el ritu de l'èfeta com en l'entrega del símbol, s'entrellacen el gènere homilètic amb l'exhortació. La professió de fe com a ritu catecumenal solemne amb vista al baptisme també es troba íntimament unida al testimoni de vida i al procés de fe, tal com ho expressa el bisbe d'Hipona en el colofó d'una de les seves homilies *in traditione symboli*. Un cop batejats, els qui seran neòfits hauran de confessar la fe a través de la breu fórmula que han après, i en ella hauran de créixer i avançar:

Hoc est ergo Symbolum quod vobis per scripturas et sermones ecclesiasticos iam catechuminis insinuatum est, sed sub hac brevi forma fidelibus confitendum et proficiendum est.⁴⁰

Aquest lliurament és conegut també en l'antigor per les litúrgies ambrosiana, gal·licana i romana amb el mateix sentit de transmissió en el context de la disciplina de l'arcà. Hem vist com l'influx de la litúrgia africana és fort a l'Occident no romà, en aquest cas concret en l'àmbit hispànic. Sigui per l'ús de la llengua llatina o per la importància cabdal d'autors com Tertul·lià, Cebrià o Agustí, la presència del procés catecumenal africà és fonamental a Hispània. Cal posar en relleu l'empremta agustiniana tant en el sermó de l'èfeta – hem vist que s'inspira en un text agustiniana en l'entrega de la pregària dominical – com en l'homilia de la *traditio symboli*, la regla de fe. El context que vivien ambdues tradicions eclesials és el mateix: entre altres problemàtiques inherents al creixement progressiu de l'Església, l'heretgia arriana.

Cloem amb el que creiem que és una síntesi perfecta que fa referència a la celebració sacramental del catecumenat. Es descobreix en el capítol 76 de la segona part (*De itinere deserti*) de l'obra baptismal de sant Ildefons. El sant bisbe toledà fa notar que les lectures, exorcismes, uncions, entregues i, sobretot, els sagraments pasquals indiquen el camí i porten cap a una vida virtuosa de fe, esperança i caritat:

Els orígens de la restauració de l'home, que passa de l'antiga vida al coneixement de Déu per l'exorcisme de la paraula, per la

40. *Sermo* 212,2. Cf. AGUSTÍ D'HIPONA, *Sermons...*, p. 184.

declaració del precepte, per la unció de l'oli, per l'acceptació del símbol, pel sacrament del baptisme, pel crisma de l'Esperit Sant, per la participació del cos i la sang de Crist, foren exposats amb clar i coherent ordre en el text precedent d'aquesta obra. Totes aquestes idees s'inicien per la recepció de la fe, perduren per l'expectació de la fe i arriben a la plenitud per l'amor de la fe.⁴¹

41. Cf. SANT ILDEFONS DE TOLEDO, *La virginidad perpetua...*, p. 425. La traducció és nostra.